

5

‘Hij blijft tegenover de Inlander een rasechte koloniaal’

P.A. Daum

RICK HONINGS

P.A. (Paul) Daum (1850-1898) geldt, na Multatuli, als de ‘eerste schrijver van formaat’ in de Nederlands-Indische letterkunde.¹ Hoewel hij slechts 48 jaar oud werd, schreef hij tien Indische romans, tussen 1884 en 1894. Hij werd in 1850 geboren in Den Haag.² Aanvankelijk werkte hij bij de Spoorwegen, maar in 1878 werd hij journalist bij het dagblad *Het Vaderland*. Datzelfde jaar kreeg hij het aanbod om redacteur te worden van de Indische krant *De Locomotief*, die in Semarang verscheen. Eind 1878 reisde hij naar ‘de Oost’. Nadat Daum vier jaar als redacteur van *De Locomotief* had gewerkt, bood zich een nieuwe kans voor hem aan. In 1883 nam hij het failliete dagblad *Het Indisch Vaderland* over. Zijn eerste Indische roman *Uit de suiker in de tabak* verscheen daarin als feuilleton in 1883 en 1884. Ook alle andere romans die Daum hierna nog schreef, zou hij telkens in die vorm voorpubliceren, onder het pseudoniem Maurits. Omdat zijn werken als feuilleton bedoeld waren, zijn ze met grote vaart geschreven. Daum boeide zijn publiek met realistische dialogen en trefzekere typering.³ De keerzijde van zijn ‘feuilletonistische haast’ is dat de romans niet altijd even strak gecomponeerd zijn.⁴ Toch kan men niet anders dan bewondering voelen voor Daum: zijn werken zijn ook nu nog zeer de moeite waard.⁵

Na de ondergang van *Het Indisch Vaderland* verhuisde Daum van Semarang naar Batavia, waar hij redacteur werd van het nieuw opgerichte *Bataviaasch Nieuwsblad*, dat vanaf 1885 verscheen. In de loop van 1897 werd Daum ernstig ziek. Dat hij het ‘aan de lever’ had, betekende dat hij

aan malaria leed.⁶ In de loop van 1898 reisde hij terug naar Nederland. De man die zo gehecht was geraakt aan de tropen, zou Indië niet meer terugzien. Hij stierf op 14 september 1898.

Daum mag dan inmiddels een rotsvaste plaats in de canon van de Nederlands-Indische letterkunde hebben verworven, vanzelfsprekend is die positie niet. In Nederland bestond er tijdens zijn leven relatief weinig waardering voor zijn werk.⁷ Internationaal heeft hij, ondanks een Engelse vertaling, nooit bekendheid verworven.⁸ Ook in Indonesië is hij relatief onbekend. Alleen zijn roman *Herman van Brakel, Ingenieur B.O.W.* (1886) verscheen in 1903 als feuilleton in de Maleise krant *Bintang Betawi*.⁹

Daums realistische romans vielen bij het lezerspubliek in de smaak. Men zou hem kunnen bestempelen als een vertegenwoordiger van de 'nieuwe' richting in de letterkunde die zich afzette tegen de idealistische, verheffende literatuur van die dagen; hij was niet voor niets een bewonderaar van Émile Zola. In het voorwoord bij *Uit de suiker in de tabak* schreef Daum dat zijn boek was voortgekomen 'uit afkeer van de conventionele kostschool-literatuur, die het romanlezend publiek wordt voorgezet', en die volgens hem gekenmerkt werd door een 'onware' schildering van 'personen en toestanden'.¹⁰

Na Daums dood kwam er een einde aan de belangstelling voor zijn werk. Pas in de jaren dertig van de twintigste eeuw ontstond er, mede dankzij de letterkundigen Menno ter Braak en E. du Perron, nieuwe waardering voor zijn schrijverschap. Na hen was Rob Nieuwenhuys de belangrijkste pleitbezorger van Daums oeuvre. Hij schreef al in 1939 een essay over hem.¹¹ In zijn overzichtswerk *Oost-Indische Spiegel* (1972) wijdde hij een apart hoofdstuk aan Daum.¹² Nieuwenhuys wist Gerard Termorshuizen voor Daum te enthousiasmeren en droeg zo de 'fakkelt' aan hem over: Termorshuizen verzorgde heruitgaven van Daums werk en promoveerde in 1988 in Leiden op de biografische studie *P.A. Daum. Journalist en romancier van tempo doeloë*. Tien jaar later verzorgde hij de driedelige uitgave van Daums volledige werk (1997-1998).¹³ Sindsdien is Daum niet meer uit de Nederlandse literatuurgeschiedenis verdwenen.

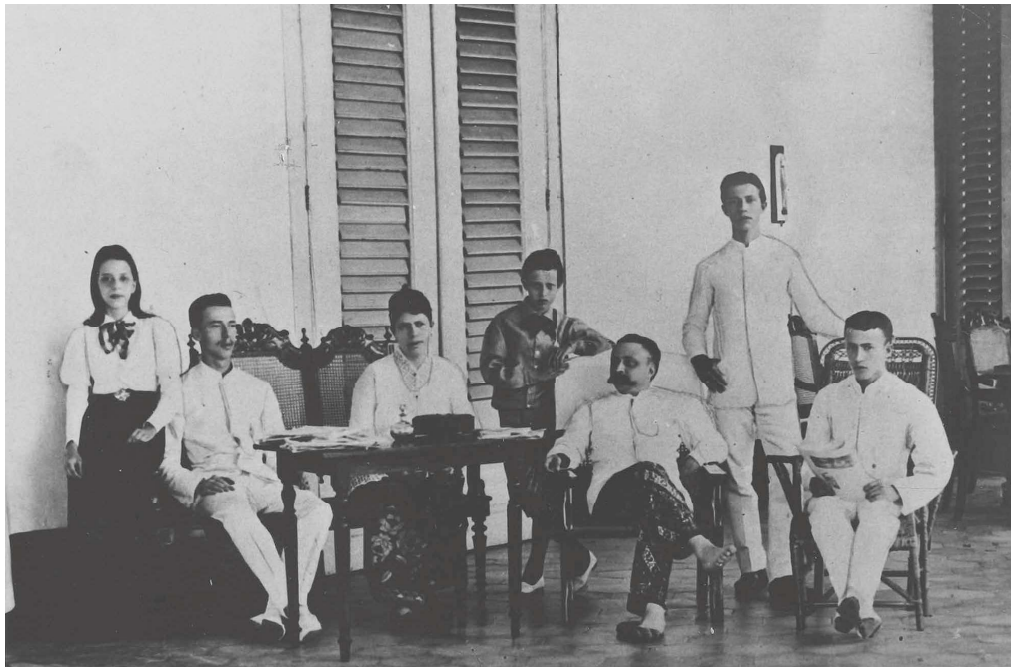
Er mag dan de afgelopen decennia veel aandacht zijn geweest voor Daums leven en werk, vrijwel alle boeken en artikelen die er over hem het licht zagen, zijn geschreven vanuit een biografisch en/of cultuur-historisch perspectief. Hoewel Edward Saïds baanbrekende studie *Orientalism* al in 1978 het licht zag en de *postcolonial studies* zich sindsdien internationaal ontwikkeld hebben tot een bloeiend vakgebied, is de invloed ervan in Nederland tot op heden beperkt gebleven.¹⁴ Op Daums werk is een postkoloniale benadering nog vrijwel niet toegepast. Jacqueline Bel heeft geschreven over hoe inheemse vrouwen geërotiseerd worden in Daums werk.¹⁵ Petra Boudewijn heeft aandacht gevraagd voor de beeldvorming van Indo-Europeanen in zijn boeken. Die worden enerzijds gerepresen-

teerd als een bedreiging voor de witte Europeaan, maar bevestigen tegelijkertijd ook diens superioriteit.¹⁶

In dit hoofdstuk wordt een ander onderbelicht uitgangspunt gekozen: de representatie van de inheemse bevolking in Daums werk. Sinds Gerard Termorshuizen Daum weer een vaste plaats gaf in de literatuurgeschiedschrijving, is het beeld ontstaan dat de auteur tijdens zijn verblijf in Indië een opvallende transformatie onderging. Waar Daum zich in het begin van zijn schrijverschap nog door en door koloniaal betoonde, zou hij – volgens Termorshuizen – de inheemse bevolking in de loop der jaren met heel andere ogen zijn gaan bezien, en ten slotte genuanceerder en met meer begrip over hen zijn gaan denken en schrijven. Ook zou Daum een kritisch standpunt hebben ingenomen tegenover de ‘Europeaan als kolonisator, met name in zijn gedrag tegenover de inheemse bevolking’.¹⁷ Nog in een biografisch artikel uit 2013 beweerde Termorshuizen dat Daum de Javanen in de loop der tijd ging zien als een ‘denkend en voelend mens’. Als logisch voortvloeisel daaruit had Daum kritiek ‘op het gedrag van de individuele Europeaan tegenover de inheemsen’.¹⁸ Dit proces zou een hoogtepunt hebben bereikt in de romans ‘*Nummer Elf*’ (1893) en ‘*Aboe Bakar*’ (1894), die volgens Termorshuizen getuigen van Daums ‘veranderende, van meer begrip getuigende houding tegenover de inheemse medemens’.¹⁹

Ik beargumenteer dat van zo’n ontwikkeling in Daums houding ten aanzien van de Javanen geen sprake is. In tegenstelling tot wat Termorshuizen beweert, is er in de tien jaar dat Daum publiceerde, geen ontwik-

▽
Daum met zijn vrouw Hendrika Daum-Vink en vijf van hun kinderen op de voorgalerij van Hotel Wisse in Batavia, 1894. Collectie Universiteitsbibliotheek Leiden, KITLV 27643.



keling waarneembaar in de wijze waarop hij de inheemse bevolking representeerde. Om dat te laten zien maak ik een postkoloniale analyse van vier, over een periode van tien jaar gepubliceerde, werken van Daum: *Uit de suiker in de tabak* (1885), *Goena-goena* (1889), *Nummer Elf* (1893) en *Aboe Bakar* (1894). Het eerste werk is Daums Indische debuut, het tweede is zijn bekendste en meest herdrukte boek, en het derde en vierde zijn de romans waarover Termorshuizen heeft opgemerkt dat ze het beste diens gewijzigde houding ten aanzien van de inheemse bevolking aantonen. Biografische informatie en gegevens over de receptiegeschiedenis worden in dit hoofdstuk buiten beschouwing gelaten; ik richt me op Daums positie in het koloniale discours van zijn tijd in relatie tot de representatie van Javanen door de impliciete auteur (*implied author*) in vier van zijn romans.

Van de suiker in de tabak

Daums debuutroman verscheen tussen 19 december 1883 en 1 juli 1884 als feuilleton in *Het Indisch Vaderland*; in 1885 volgde de boekuitgave.²⁰ Het boek vertelt in de ik-vorm de geschiedenis van de gesjeesde student James van Tuyll, die als ‘presentkaasje’ naar Indië wordt gestuurd, waar zijn oom Wim een suikerfabriek bezit. James komt zelf ook ‘in de suiker’ terecht, eerst als opziener bij Van Heert. Daar raakt hij tegen zijn zin betrokken bij het verdoezelen van de dood van een Europees kind, dat vermoord is door de opzichter Versluis. Na de dood van Van Heert gaat James werken op de onderneming van Drossaarts, die eveneens eigenaar is van een suikeronderneming. In deze tijd ondervindt hij veel hinder van de weduwe Van Heert, die het op hem gemunt heeft; ze verwijt hem dat hij haar geen geld wil geven en probeert hem de schuld in de schoenen te schuiven van het doden van het kind.

Tijdens een visite bij de familie Sanders wordt James verliefd op de dochter des huizes, Hélène. Als hij de kans krijgt om met hulp van zijn oom de suikeronderneming van Drossaarts over te nemen, die zelf zijn geluk gaat beproeven ‘in de tabak’, is hij een geschikte partij voor het meisje. Ze trouwen en gaan bij de suikerfabriek wonen. Na korte tijd probeert Hélène James zover te krijgen dat hij ook tabak gaat verbouwen; de berichten daarover beloven gouden bergen. Uiteindelijk geeft James toe: hij gaat een samenwerking aan met Koorders, die al een tabaksplantage bezit. Het blijkt financieel een goede keuze, maar de omgang met Koorders heeft een slechte invloed op James. Samen met zijn compagnon bezoekt hij regelmatig inheemse vrouwen in de *desa*. Zijn huwelijk lijdt daar zeer onder.

Nadat Koorders en zijn vrouw op verlof zijn geweest naar Nederland, is het de beurt aan James en Hélène. Na een kort verblijf aldaar reizen ze door naar Parijs, waar ze een fortuin uitgeven, en waar James verstrikt

raakt in een schandaal. Hij sluit vriendschap met een deftige Franse familie en valt voor de charmes van de mooie dochter Esther, met wie hij in het geheim een affaire heeft, zonder zich te realiseren dat de familie het op zijn geld heeft voorzien. Als zijn verhouding aan het licht komt, bevindt James zich in een onmogelijke positie. Hélène wil niets meer met hem te maken hebben. Dan ontvangt James bericht dat de zaken niet goed gaan. Met Hélène, van wie hij nu gescheiden leeft, reist hij terug naar Indië. Er is geen redding meer aan. Aan het einde van het verhaal reist hij naar het binnenland van Java, waar hij een baantje als opziener accepteert. Hier brengt hij zijn dagen door, zonder Europese vrouw, zonder geld en zonder levenslust, in bittere eenzaamheid, met een *njai* aan zijn zijde.

Het zal niemand verbazen dat *Uit de suiker in de tabak* geschreven is vanuit een westers standpunt; de focus ligt op de Nederlandse leefwereld in Indië, met visites bij plantagehouders, bezoeken aan de sociëteit en Europese feestjes. Nergens in de roman wordt de aanwezigheid van de Nederlanders ter discussie gesteld, integendeel: die wordt als de natuurlijke orde gerepresenteerd. James vindt het vanzelfsprekend dat hij naar Indië kan gaan om zijn geluk te beproeven, nadat hij na een misstap uit Nederland is weggestuurd. De kolonie wordt gerepresenteerd als een win-gewest, waar met succes handel gedreven wordt en witte mensen een luxe leven leiden. Ze gaan zichzelf te buiten aan het drinken van dure champagne en het roken van sigaren. Indië wordt in de roman voorgesteld als een land van overvloed, waar de regels niet zo beknellend zijn als in Europa. Hier kan men in korte tijd fortuin maken.

Waarvan die rijkdom het resultaat is – van de uitbuiting van de inheemse bevolking –, wordt in de roman niet geëxpliciteerd. Weliswaar wordt er af en toe geschreven over Javaanse arbeiders, maar dat zij voor de koloniale overheersers werken, wordt als vanzelfsprekend gepresenteerd. Er lijkt nergens sprake te zijn van dwang. Dankzij de Nederlanders hebben zij geleerd hun land efficiënter te gebruiken en te exploiteren. Zonder de Nederlanders zou er volgens James ‘armoede en onveiligheid’ onder de bevolking heersen.²¹ Zo legitimeert hij het koloniale project.

Op geen enkel moment wordt de lezer inzicht gegund in de gedachte- of belevingswereld van Javaanse personages; er is sprake van een ‘exclusive focus of the colonialist narrative’.²² Nergens in de roman krijgen de inheemsens een naam en nooit worden ze als individu opgevoerd. Steevast maken ze deel uit van groepen (‘een dozijn inlanders’),²³ en worden zo van hun individualiteit ontdaan. Ze worden voorgesteld als louter bediendes, werkend in de huishouding en in de fabriek of op de plantage. Alleen de uitwassen van dwangarbeid komen ter sprake en worden in die context gesignaleerd als voorbeelden van slecht beheer. Zo hoort James over een Nederlander die twee slaven heeft vermoord, verneemt hij van zijn tante dat oom Wim ‘inlanders’ met de stok slaat als ze ongehoorzaam zijn, con-

stateert hij dat mevrouw Van Heert bedienden lijfstraffen geeft en ranselt hij tegen het einde van de roman zelf twee Javanen af. Hiermee laat Daum zien hoe een koloniaal zich *niet* hoort te gedragen.

Het is opvallend dat Daum negatieve eigenschappen systematisch op inheemsen projecteert, als tegenpool van de Nederlanders. Terwijl vertegenwoordigers van de laatste groep energiek, praktisch en verstandig zijn, worden de Javanen voorgesteld als lui, traag en dom. Als de resident in aantocht is, die als een soort godheid wordt voorgesteld, en de Nederlanders hun personeel opjagen, staat er: 'De inlandse bedienden liepen vlugger heen en weer en deden nog minder dan gewoonlijk.' Honderd pagina's verder lezen we: 'Bedienden liepen haastig heen en weer, voor zover men dat van Javaanse bedienden zeggen kan.' Behalve traag en dom zijn ze ook onbetrouwbaar – ze stelen bij het leven – en potentieel gevaarlijk. Ze laten zich door kwaadwillende individuen gemakkelijk ophitsen, omdat ze het (westerse) vermogen om zelfstandig na te denken missen. Dat ondervindt James aan den lijve als zijn huis tot twee keer toe door inheemsen in brand wordt gestoken, nadat mevrouw Van Heert ze daartoe heeft aangezet. In die situatie komt ook het vermeende gebrek aan handelingszin van de inheemsen weer naar voren. Niemand steekt een hand uit om hem te helpen: ze laten hem 'stilletjes' braden.²⁴ Aan het einde van de roman steken inheemsen twee tabaksschuren in brand, met alle gevolgen van dien.

Inheemse vrouwen worden in het boek op dubbelzinnige wijze gerepresenteerd. Enerzijds zijn ze vies en smerig en het tegenovergestelde van verfijnd. Voor een 'beschaafde' Nederlander zijn zij geen geschikte huwelijkspartner. Het is niet voor niets dat de schurk van het verhaal, Versluis, met de dochter van een *desa*-hoofd is getrouwd; zo'n stap zou een 'nette' Europeaan nooit zetten. Maar voor een seksuele relatie komen ze wel in aanmerking. Drossaarts is vrijgezel, maar 'bezit' een *njai*, die geen naam krijgt, met wie hij samenleeft. Het gevolg hiervan is wel dat zijn woning 'inlands vuil' is: de vloer kleeft, het eten wordt slecht bereid, er zitten haren in de soep, en borden, schalen, tafellakens en servetten zijn smerig en er hangen onaangename 'kamponggeurtjes' in huis. Dat is geen toeval, want inheemsen staan nu eenmaal dicht bij de dieren, is de suggestie. Dat blijkt als Drossaarts' *njai* een woede-uitbarsting krijgt: 'De bruine zuster verloochende haar volhardende aard niet en balkte en brulde, tot ook Drossaarts zijn voor haar zeker liefderijk geduld verloor en haar de kamer uitwierp onder de ruwe mededeling dat ze er twintig kreeg met de rotan, als ze de mond nog durfde opendoen.'²⁵ Deze animalisering laat niets aan de verbeelding over, en de reactie van Drossaarts, die zijn *njai* als een lastige ezel buitenzet, evenmin.

Aan de andere kant worden inheemse vrouwen soms ook positief gerepresenteerd, maar alleen in erotiserende zin. Ze worden vaak beschreven als zeer aantrekkelijk. Met hun 'gele *teint*' kunnen ze volgens James 'in beto-

verende schoonheid met het blankste blank' wedijveren. Uiteindelijk kiest hij omwille van de goede smaak voor een Nederlandse vrouw.²⁶ Maar zijn huwelijk weerhoudt hem er niet van om zijn erotische avontuurtjes in de *desa* te blijven zoeken. De suggestie is dat Indië voor verleiding zorgt, zodat mannen hun huwelijkstrouw vergeten. Zo werkt het 'Oosten' zedenbederf in de hand.

Uit de suiker in de tabak kent ten slotte een praktische houding ten aanzien van acculturatie: de vermenging van de Nederlandse en de inheemse cultuur. In tegenstelling tot de Engelse koloniën, waar een strikt onderscheid tussen Europees en inheems gold, was het in Indië niet ongebruikelijk om bepaalde gewoonten over te nemen. Nederlandse plantage-eigenaren lopen in het boek op blote voeten, eten rijst met sambal en zien er geen bezwaar in om bij gelegenheid eens te *tandakken* (dansen). Ook is het geen enkel

probleem om met een Indo-Europese vrouw te trouwen, zoals blijkt uit het huwelijk van oom Wim en tante Jet; de laatste wordt zeer positief gerepresenteerd. Maar er zijn grenzen aan acculturatie. Het grootste gevaar voor de witte mens in de kolonie is 'verindischen'. Hoe gevaarlijk dat is, laat het voorbeeld van mevrouw Van Heert zien. Deze 'volbloed' Europese raakt verslaafd aan gokspelen en verlaagt zich – letterlijk! – tot het niveau van inheemsen: 'Zij zat op een mat voor de deur heel gemoedelijk te dobbelen met een inlandse vrouw.' Uiteindelijk raakt ze alles kwijt en eindigt ze in de *desa*, totdat ze door oom Wim wordt 'gered': al is ze een 'gemeen wijf', men kan een Europese vrouw toch niet 'in de *desa* laten zitten'.²⁷ Ze sterft ten slotte in armoede, zonder dat iemand om haar treurt.

Goena-goena

Goena-goena verscheen tussen 16 april en 16 augustus 1887 in het *Bataaviaasch Nieuwsblad*; in 1889 volgde de boekuitgave.²⁸ In tegenstelling tot *Uit de suiker in de tabak* wordt deze roman verteld door een auctoriale vertelinstantie. Waar in Daums debuteert Javanen alleen op de achtergrond voorkomen, krijgt hier een inheemse vrouw een cruciale rol toebedeeld. Het personage Jean Bronkhorst werkt al twaalf jaar als notaris in Indië. Hij is getrouwd met Marie. Ze zijn rijk en wonen in een comfortabel, Europees ingericht huis. Daaraan komt een einde als bij de familie Borne,



△
Een *njai* op
Malang omstreeks
1903. Collectie
Universiteitsbibliotheek
Leiden, KITLV 503552.

die naast hen woont, Betsy den Ekster en haar man komen logeren. Betsy en haar echtgenoot hebben een slecht huwelijk. Zij is dan ook opgelucht als haar echtgenoot na een kort ziekbed overlijdt. Het wordt in het midden gelaten of Betsy's *baboe*, die de kunst van *goena-goena* (zwarte magie) beheerst, hier schuldig aan is.

Omdat Betsy jong en mooi is, zijn er genoeg kandidaten die met haar willen trouwen, zoals de Indo-Europese koffieplanter Charles Prédier, die ze echter afwijst. Ze heeft namelijk haar zinnen gezet op de rijke en knappe Bronkhorst. De notaris is echter een braaf man, en hoewel hij Betsy lief vindt en graag in haar omgeving is, beheerst hij zich. Daarom roept zij de hulp in van haar oude *baboe*, om op die manier zijn hart te veroveren. Met behulp van 'inlandse' tovermiddeltjes en magie weet de *baboe*, geholpen door een van haar zoons, ervoor te zorgen dat Bronkhorst zijn hart aan Betsy verliest. Hij wordt op den duur dolverliefd op haar, kan alleen nog maar aan haar denken en raakt steeds meer van zijn echtgenote Marie vervreemd. In de Indische gemeenschap, waar geroddel aan de orde van de dag is, is de geheime verhouding van Bronkhorst en Betsy al spoedig geen geheim meer. Betsy probeert Bronkhorst ervan te overtuigen dat hij van zijn vrouw moet scheiden. Maar Marie ligt dwars. Zo gaat het van kwaad tot erger: Bronkhorst lijkt wel zijn verstand te hebben verloren. Tegen het einde van het boek is hij bereid om alles voor Betsy op te geven, maar dan grijpt de Europese gemeenschap in. Met hulp van Betsy's zuster Lida en haar echtgenoot, en van de resident en diens vrouw, komt er een einde aan de betovering: ze dwingen Betsy om te vertrekken en Bronkhorst komt, na een hevig delirium, weer bij zinnen. De laatste zin van de roman luidt: 'De goena-goena had uitgewerkt.'²⁹

Net als in *Uit de suiker in de tabak* worden ook in *Goena-goena* de onbetrouwbaarheid en de onzindelijkheid van de inheemse bevolking systematisch beklemtoond. Tegenover hun witte 'meesters' doen inheemsen alsof ze trouw en goedhartig zijn, maar in werkelijkheid zijn ze kwaadwillend en leugenachtig. Wat hun hygiëne betreft, zijn ze het tegenovergestelde van Europeanen. Als ergens een Javaan woont, leeft, of geweest is, ruik je dat, aldus de verteller. In de kamer van de huisjongen Sidin stinkt het: 'De atmosfeer was bedorven; het stonk er naar nooit geluchte bultzakken, naar de vochtige uitslag van vloerstenen en muren, naar ranzige klapperolie en naar het strootjesmixtum van tabaksrook en rook van droge *nipablaren*.' Die representatie van 'onzindelijkheid' staat in scherp contrast met de 'zindelijkheid' van het Europese huishouden van de familie Bronkhorst, waarvoor Marie verantwoordelijk is. Niet voor niets wordt er opgemerkt dat zij een felle strijd levert tegen de 'inlandse mensen- en insectenwereld' – waarmee mensen op één lijn met dieren worden gesteld.³⁰

Ook op andere manieren wordt er een binaire oppositie gecreëerd tussen (Indo-)Europees en inheems. Dat blijkt vooral uit de wijze waarop Bet-

sy's *baboe* wordt geportretteerd. Die is al sinds Betsy's kindertijd aan haar zijde. In tegenstelling tot bijna alle inheemsen in Daums werk krijgt zij een naam, Sarinah; een standaardnaam in veel Nederlands-Indische verhalen en romans. Ze stelt zich tegenover Betsy op als een voorbeeldige dienaar, maar in werkelijkheid is ze onbetrouwbaar en gevaarlijk. Ze komt weliswaar regelmatig aan het woord (meestal nadat Betsy eerst tot haar heeft gesproken), maar nergens krijgt de lezer inzicht in háár belevings- en gedachtewereld. Hoewel Betsy haar een leven lang kent, is ze ook voor haar een vreemde gebleven (en daarmee voor de lezer). Met haar mysterieuze toverkunsten is ze voor een Europeaan ondoorgrondelijk en angstwekkend.³¹

De *baboe* wordt op een zeer negatieve wijze gerepresenteerd. Telkens wordt beklemtoond hoe lelijk ze is. Ze ziet eruit als een bruine heks: oud, met lange grijze haren, een gerimpeld gezicht en een afschrikwekkende, 'tandeloze mond, van binnen rood van het *sirih*kauwen', zodat deze op een 'brede open wond' lijkt. Tegenover de ouderdom en de lelijkheid van Sarinah worden de jeugdigheid en de schoonheid van Betsy geplaatst, die met haar vrouwelijke vormen en goedgevulde boezem als zeer aantrekkelijk beschreven wordt. Sarinah's 'tandeloze mond' contrasteert met de mooie 'witte tanden' van Betsy. De verteller beschrijft Sarinah met kenmerken van een beest. Hoewel het nergens expliciet gezegd wordt, wordt ze voortdurend als een dier (een hond) voorgesteld én behandeld. Als Betsy in haar comfortabele bed slaapt, ligt de *baboe* op de grond, ronkend op een mat. Ze eet niet aan tafel, maar op de grond. Ze neemt steevast een fysiek lage positie in en maakt dierengeluiden: ze steunt, broemt en gromt. Betsy commandeert en slaat haar en noemt haar een keer expliciet een 'brutaal, oud beest'.³²

Het dierlijke van Sarinah blijkt ook uit het feit dat ze een 'mahome-daanse' visie heeft op het huwelijk. Ze heeft overal op Java kinderen, van verschillende mannen. Tegenover deze bijna dierlijke voortplantingsdrift staat het heilige, op monogamie gebaseerde huwelijk van de (Indo-)Europeaan, dat gesloten wordt op basis van een mix van 'wederzijdse genegenheid' en financiële zekerheid.³³

Ook wordt er in het boek een binaire oppositie gecreëerd tussen Bronkhorst (een toonbeeld van beschaving) en Sarinah's zoon, Ketjil ('kleintje'). Hij is een 'dikke inlander', die er 'raar' uitziet en 'onbeschaamd' naar Europese vrouwen kijkt. Niet alleen zijn uiterlijk is ongunstig, ook zijn gedrag: hij troggelt geld af van westerlingen, is gokverslaafd, een ruziezoeker en een oplichter. Tegen zijn moeder is hij brutaal en grof. Daar komt nog bij dat hij, net als alle inheemsen volgens de verteller, vuil, traag, lui en haatdragend is. In opdracht van zijn moeder regelt hij de middeltjes om Bronkhorst te betoveren, maar ook dan is hij alleen uit op eigen gewin. Daarin staat hij overigens niet alleen: het gaat voor elke 'inlander' op, vooral voor de meest vrome. Tijdens zijn reis spreekt hij met een *hadji*: iemand die als pelgrim naar Mekka is geweest en daarom onder

inheemsen aanzien geniet. Met zijn 'woekeraarsonderworpenheid' is deze echter geen haar beter dan Ketjil.³⁴ Hier duikt een thema op dat Daum in *Aboe Bakar* verder zal uitwerken: de onbetrouwbaarheid en funeste invloed van de islam.

In de loop van het verhaal maakt het personage Bronkhorst een radicale verandering door. Daar is hij niet zelf verantwoordelijk voor, maar de toepassing van *goena-goena*. In zijn proefschrift heeft Gerard Termorshuizen uiteengezet dat het thema van de zwarte magie in de roman, ondanks de titel, slechts bijzaak is; het is vooral deel van de *couleur locale*.³⁵ Die conclusie deel ik niet. Sterker nog, ik ben van mening dat *goena-goena* het centrale onderwerp van de roman is. De zwarte magie wordt gerepresenteerd als een onzichtbaar wapen waarover de westerling geen controle heeft. Het is een thema dat vaker voorkomt in de Nederlands-Indische letterkunde, met als hoogtepunt de roman *De stille kracht* (1900) van Louis Couperus. Waar *goena-goena* bij Couperus een middel van de inheemse bevolking is om het leven van de Europeanen te ontwrichten, heeft het bij Daum een andere functie. Het wordt ingezet om het 'Westen' naar het 'Oosten' te trekken. In die zin is het een bedreiging voor het koloniale systeem op zich en voor de superioriteit van het 'Westen', die erdoor ondermijnd kan worden. Zwarte magie kan ervoor zorgen, aldus Daum, dat 'West' in 'Oost' en zodoende Europees in inheems verandert. Het middel werkt in het proces van acculturatie als de katalysator voor het verindischen, waardoor er een gevaarlijke verandering van waarden en normen kan plaatsvinden – als op een kwaadaardig carnaval.

Zo wordt Bronkhorst in het eerste deel van het boek voorgesteld als de ideale Europeaan: hij is rationeel, eerlijk, vriendelijk, galant, energiek, gezond en een toonbeeld van beschaving. Door de *goena-goena* gaat hij echter meer en meer op een 'inlander' lijken. Dat blijkt uit het gedrag dat hij onder invloed ervan vertoont. Hij vergeet de westerse huwelijksmoraal en stort zich in een amoureuze affaire met Betsy. Dat hij met dat gedrag in Europese kringen zijn goede naam te grabbel gooit, deert hem niet. Hij reageert niet meer rationeel, maar emotioneel en 'zenuwachtig' – typeringen die bij Daum op de inheemse bevolking van toepassing worden geacht. Hij smijt met geld.³⁶ Bronkhorst doet Betsy een kostbare diamanten ring cadeau, geeft haar geld en huurt een huis voor haar. Een verwijzing dat hij op iemand uit de inheemse wereld gaat lijken, is ook dat Bronkhorst lui, sloom en ziekelijk wordt: hij doet zijn werk niet meer, zit maar wat te suffen en voor zich uit te dromen en is tot niets meer in staat.

Ten slotte wordt de notaris brutaal, onbeschoft en gewelddadig. In de roman worden aan inheemsen geregeld een ruzieachtige inborst en gewelddadigheid toegeschreven. Verblind door de liefde voor Betsy wordt Bronkhorst gelijk aan een 'inlander'. Op het toppunt van de crisis die hij doormaakt, gedraagt hij zich zelfs onbeschoft en ruw tegen zijn eigen

vrouw: 'Plotseling voelde ze, dat hij haar bij de schouders greep, en met een geweldige duw vooruitschoof in de binnengalerij, waar ze glijdend over het gladde marmer zou gevallen zijn, als zij zich niet had gegrepen aan een portière.' Bronkhorst koestert op dat moment gewelddadige gedachten: 'Hoe moorddadiger de gevolgen waren, des te liever.'³⁷

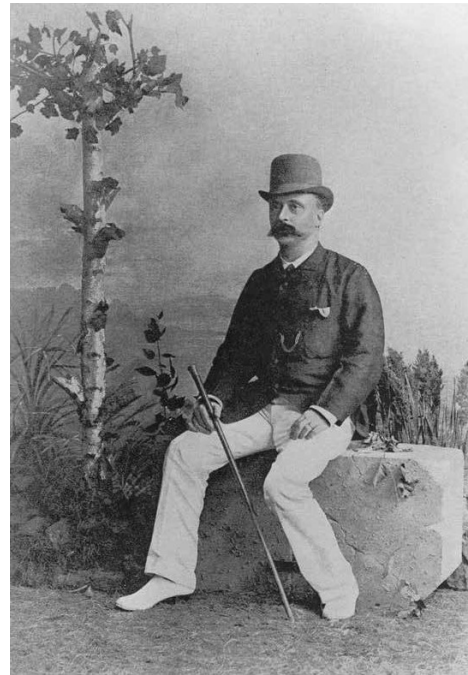
Betsy ondergaat eveneens een transformatie. Deze Indo-Europese schoonheid is geen sympathiek personage, want ze heult met de inheemsen en zet haar *baboe* ertoe aan om *goena-goena* te gebruiken. In het begin van het boek is ze een voorbeeld van een Indo-Europese die zo veel mogelijk de Europese beschaving benadert. Maar gaandeweg raakt ze die status kwijt, als gevolg van haar 'oosterse bloed'. Aan het einde van de roman komt Betsy's ware (inheemse) aard boven: ze is onredelijk, gewelddadig, schreeuwt en gilt, totdat het schuim op haar mond staat. Ze is nu ook niet mooi meer, maar 'foeilelijk' en lijkt op een monster.³⁸ Ze heeft een dik ontstoken oog. Dat heeft ze opgelopen doordat men haar, in een poging om haar te kalmeren, azijn in het gezicht had gedruppeld. Maar in plaats van azijn overgoot men haar per ongeluk met inkt.³⁹ Zo wordt ze in de roman letterlijk zwart (lees: inheems) gemaakt.

Aan het slot van het boek wordt Betsy met haar kwaadaardige *baboe* uit de Europese gemeenschap gestoten. Daardoor wordt de *goena-goena* verbroken. Dat lukt alleen doordat alle Europeanen én Indo-Europeanen – van de resident en zijn echtgenote, Betsy's zuster en haar man tot Bronkhorsts dokter aan toe – de rijen sluiten. Iedereen neemt het voor Marie op, die als een fatsoenlijke vrouw wordt beschreven; ook de sympathie van de verteller ligt bij haar. Zo beschermen zij gezamenlijk het superieure 'Westen' tegen het gevaarlijke 'Oosten'. Het is een *survival of the fittest*, waarin het 'Oosten' opnieuw onderworpen wordt door het 'Westen'.⁴⁰ De (impliciete) moraal is dat 'wit' door eensgezindheid 'zwart' overwint.

'Nummer Elf'

Tussen 2 januari en 23 april 1889 verscheen in het *Bataviaasch Nieuwsblad* Daums volgende literaire werk: 'Nummer Elf'.⁴¹ De boekuitgave kwam pas in 1893 uit. De roman vertelt de geschiedenis van een vergiftiging. Hoewel dat iets anders is dan zwarte magie, is deze roman thematisch verwant aan *Goena-goena*. De dood door vergiftiging speelt ook in Daums laatste roman *Aboe Bakar* een belangrijke rol.

▽
P.A. Daum in Indië,
ongedateerd. Collectie
Universiteitsbibliotheek
Leiden, KITLV 502997.



De lezer maakt kennis met Lena (Leentje) Bruce, een twintigjarige ‘blondine van zuiver Europese afkomst’, die in Indië is geboren. Ze verpleegt haar ernstig zieke moeder en is daarnaast belast met de zorg voor haar vader en haar broers. De oude Bruce, die op zijn veertigste als ‘ondergeschikt ambtenaar’ met pensioen is gegaan, brengt zijn tijd vooral drinkend op de sociëteit door. Daar is hij bevriend geraakt met George Vermey, een 32-jarige bon vivant, die een goede betrekking op een kantoor heeft. De jongeman heeft een oogje op Lena, en vraagt Bruce toestemming om met haar te mogen trouwen.⁴²

Vermey heeft lange tijd samengeleefd met een *njai*, Ypsilanti (‘Yps’) Nesnaj, maar vindt het nu tijd worden om met een Europese vrouw te huwen. Dat hij zich met Lena in de echt wil verbinden, heeft vooral een financiële reden: ze is een goede partij. Hij is genoodzaakt om Yps – zijn ‘maatschappelijk niet erkende vennoot’, die in zijn huis ‘minus de voorgalerij’ woont – terug te sturen naar de *kampong*. Lena peinst er echter niet over met Vermey te trouwen en wijst zijn huwelijksaanzoek af. Omdat hij nogal voorbarig zijn huis heeft opgezegd en zijn inboedel heeft verkocht, zit hij met een probleem.⁴³

Korte tijd later sterft Lena’s moeder. Vlak daarna arriveert de ingenieur Jan Voirey, een neef van de overledene. Hij is rijk geworden in Amerika en wil nu zijn geluk in Indië beproeven. George gaat weer met zijn *njai* samenwonen. Vlak daarna wordt hij ontslagen en hij vertrekt met Yps naar Batavia. Omdat neef Jan enige tijd later voor zaken ook naar Batavia verhuist, gaan Lena en haar vader met hem mee. Hier wordt de kennismaking met Vermey hernieuwd. Vlak na aankomst overlijdt de oude Bruce na een kort ziekbed. Voordat hij sterft, legt hij de handen van Lena en George op elkaar, daarmee zijn laatste wens kenbaar makend. Als George haar enige tijd hierna voor de tweede keer om haar hand vraagt, geeft Lena wel het jawoord. Voor Yps betekent dit dat ze andermaal naar de *kampong* moet.

Het burgerlijke huwelijksleven bevalt George uitstekend. Dankzij Jan Voirey heeft hij in Batavia een betere betrekking gekregen. Hij is erg op Lena gesteld en zij op hem, en ze raakt al spoedig in verwachting. Maar dan verschijnt Yps weer in zijn leven. Ze zint op wraak en probeert haar ‘Sors’ terug te winnen. Omdat Lena’s herstel na de geboorte van hun zoon lang duurt, bezoekt George weer vaker de sociëteit. Op een avond, nadat hij daar is geweest, kan hij zich niet bedwingen, gaat naar Yps toe en slaapt met haar. Na afloop heeft hij hier spijt van en neemt hij zich voor om dit nooit meer te doen en haar voortaan te negeren. De brieven die zij hem stuurt, laat hij onbeantwoord. Dat wakkert haar woede aan. Als George en Lena een tochtje in een rijtuig maken, achtervolgt Yps hen, om een andere inheemse vrouw het huis te wijzen waar het jonge koppel woont. Niet voor niets is Yps’ naam omgekeerd ‘Spy’.

Aan het einde van het boek gaat George voor zaken op reis. Als hij van huis is, wordt de *kokki* die de familie in dienst heeft, zogenaamd vanwege haar gezondheid, vervangen door een ander. Lena wordt kort daarop ernstig ziek. Daarop keert George hals over kop terug naar huis, waar Lena onder helse pijnen de laatste adem uitblaast. George vermoedt direct dat Yps zijn vrouw vergiftigd heeft, maar dit is moeilijk te bewijzen. Het boek eindigt ermee dat Voirey en Vermey besluiten om van Lena's dood geen schandaal te maken met het oog op hun zakelijke belangen. Het boek eindigt met de zinnen: 'Slechts nu en dan zei nog de ene bezoeker van het kerkhof tot de andere, dat die dame ook een pil "nummer elf" had gehad. Maar het was gauw vergeten. De bomen in Indië zijn altijd groen!'⁴⁴

Met de 'pil nummer elf krijgen' bedoelde men in Indië dat iemand vergiftigd werd. Het is niet precies bekend waar de uitdrukking vandaan komt.⁴⁵ In Indië deden in Daums tijd veel verhalen de ronde over Europese mannen (of hun echtgenotes) die kort nadat een *njai* aan de kant was gezet, onder verdachte omstandigheden stierven. Het boek sloot dus aan bij de actualiteit en was mede gebaseerd op een rechtszaak die de gemoe- deren van de Nederlanders in Indië eind jaren tachtig bezighield.⁴⁶

Gerard Termorshuizen heeft beargumenteerd dat de roman '*Num- mer Elf*' volgens hem een omslag markeert in Daums oeuvre. Waar Daum voorheen uitsluitend in pejoratieve zin over inheemsen schreef, worden de negatieve opmerkingen die dit boek bevat, volgens Termorshuizen geneu- traliseerd doordat er een welwillender oordeel tegenover wordt geplaatst.⁴⁷ Een sleutelpassage is volgens hem de beschrijving van een discussie tussen Jan en Lena. De eerste laat zich zeer negatief uit over de inheemse bevol- king: 'Wie durfde toch die wezens, in zijn oog nog aapachtiger dan een tamme roodhuid, mensen noemen?' Ze konden niets zelf en misten elke individualiteit: 'Nee, dat was geen volk! Dat was een miljoenenmassa, waarop een grote vloek rustte. Het Hollandse gouvernement had tenslotte gelijk met die troep te laten werken en van dat werk te profiteren; dat was het enige waar hij goed voor was.' Zijn conclusie luidt dat het 'geen verza- meling mensen is, maar een collectie vervloekte wezens, niet anders waard dan galg en rad', omdat ze niet in staat zijn om in opstand te komen tegen degenen die hen onderdrukken. Lena is dat niet met hem eens en spreekt van een 'goed volk', dat medelijden verdient, omdat het onderdrukt wordt, zwaar werk verricht en honger lijdt. Het zijn 'arme mensen', die hun 'lot dragen'. Termorshuizen noemt Lena's tegenwerping opvallend; de passage geeft volgens hem blijk van Daums gewijzigde visie op de 'inlander'. De verteller houdt zich op de vlakte en kiest *geen* partij, al typeert hij Jans uitlatingen als 'radicalisme'.⁴⁸ Net als in *Uit de suiker in de tabak* laat het boek hier bovenal zien hoe een Europeaan zich in de kolonie *niet* hoort te gedragen; voor radicale ideeën is geen plaats. Maar dat wil niet zeggen dat de verteller het eens is met Lena's visie, zoals we nog zullen zien.

Nog los van het feit dat een positieve opmerking van een personage nooit op het conto van de auteur kan worden geschreven, is het opvallend dat uit de rest van het boek nergens ook maar iets welwillends over de inheemse bevolking wordt opgemerkt. Sterker nog, uit de wijze van representeren komt naar voren dat de impliciete auteur in de tekst dichter bij het standpunt van Jan dan bij dat van Lena staat.

Het duidelijkst blijkt dat uit de manier waarop de *njai*, Yps, gerepresenteerd wordt. Haar achternaam is Nesnaj, het omgekeerde van Jansen, de naam van haar vader. Ze is dan wel een Indo-Europese, maar volgens de verteller is ze een 'driekwart-inlandse'. Dat betekent dat haar vader Indo-Europees was en dat hij Yps verwekt heeft bij een inheemse vrouw, waarschijnlijk een *njai*. Het feit dat ze zijn omgekeerde naam draagt, geeft aan dat hij haar wel als zijn dochter erkend heeft, maar omdat ze in de *kampong* woont, heeft ze feitelijk de status van een inheemse, en zo wordt ze ook gerepresenteerd.

In het boek wordt Yps als het tegenovergestelde van Lena neergezet, als haar tegenpool. 'Nummer Elf' bevat een opeenstapeling van binaire opposities die systematisch worden uitgewerkt. Door middel van een langzaam zich ontrollende karakterisering wordt Lena voorgesteld als een 'beschaafd en ontwikkeld meisje met 'n helder verstand en groot zedelijk gevoel'. Ze is zorgzaam, meelevend, fatsoenlijk, verstandig én gevoelig, zuinig terwijl ze rijk is, en ze offert haar geluk op voor anderen.⁴⁹

Hoe anders is het beeld dat de lezer van Yps krijgt voorgeschoteld. Af en toe schemert er nog iets positiefs door, wat impliciet wordt toegeschreven aan het kleine beetje westerse bloed dat door haar aderen stroomt. Zo blijkt ze netjes te kunnen schrijven – een restant van de opleiding die ze in haar jeugd genoten heeft.⁵⁰ Net als bij Betsy uit *Goena-goena* heeft het 'oosterse' bij haar de overhand gekregen; in haar geval is dat letterlijk zo. Dat moet verklaren waarom ze brutaal, grofgebekt en onbetrouwbaar is. Zodra Vermey haar heeft medegedeeld dat ze zijn woning moet verlaten, scheldt ze hem uit voor 'smeerlap' en plundert ze zijn huis. Ze is onontwikkeld en materialistisch en er alleen op gericht zichzelf te verrijken: 'Als ze het niet deed om het geld, zou ze nooit een Europeaan willen aankijken.'⁵¹

Net als de *njai* in *Uit de suiker in de tabak* en de 'inlandse' personages in *Goena-goena* geeft Yps blijk van een inheemse hygiëneopvatting. Lena zorgt ervoor dat haar woning 'comfortabel en proper' is, Yps maakt er een troep van: 'Nu zag hij [George] het ongedierte, dat opwandelde tegen de klamboe, en bij het schijnsel van het lichtje zag hij het bed met smerig ongewassen linnengoed, met sporen van beoliede hoofden en beslijkte hielen' en daarop 'het groezelige, vettige kussen'. Als George bij Yps is geweest en hij dus inheems terrein heeft betreden, ruikt hij als een 'inlander', zodat hij van zichzelf walgt.⁵²

Net als bij de *baboe* van Betsy in *Goena-goena* wordt gesuggereerd dat Yps meer verwant is aan dieren dan aan mensen. Ze snurkt niet alleen als een 'beest', ze kijkt ook als een vals 'beest' en houdt er een dierlijk liefdesleven op na; in de *kampong* wordt ze voortdurend bezocht door allerlei mannen. George verdenkt haar ervan dat ze het aanlegt met 'Arabische kooplui' – een motief dat Daum ook in *Aboe Bakar* zou verwerken. Lena is daarentegen een zedelijk meisje (George is haar eerste man).⁵³

Net als dieren mist Yps een geweten. Dat geldt niet alleen voor haar, maar voor alle inheemsen. Zo laat de Indo-Europese kantoorbediende Esreteip een collega die hem op kantoor verraden heeft zodat hij zijn baan verliest, door enkelen van zijn inheemse broers uit de weg ruimen. Ook Yps heeft geen moreel kompas. Als ze in slaap valt nadat ze met George het bed gedeeld heeft, is ze volgens de verteller 'volkomen vrij van elke verdere gedachte over haar leven en gedrag'. Daardoor valt het haar niet zwaar om Lena, dat 'serpent', uit de weg te ruimen. Hoewel haar moeder haar voorhoudt dan men nooit iemand moet doden, voelt Yps geen wroeging bij de gedachte om 'dat wijf' te vermoorden: 'Ik zou het dan kunnen, met mijn eigen handen.' Maar dan blijkt dat de moeder even immoreel is: 'Als men een slang vindt op zijn erf, dan pakt men die niet met de handen. Men roept de hulp van iemand die een kapmes heeft.' Ze adviseert haar dochter dus om haar handen niet zelf vuil te maken, maar het karwei uit te besteden. Op dat moment voelt Yps een 'rilling over het lijf' en wordt ze zenuwachtig over de 'onverschillige koelbloedigheid van haar moeder'. Is dat het gevolg van het beetje Europese dna dat ze in zich draagt? Maar ten slotte stemt Yps, even koelbloedig als haar moeder en met een 'moorddadige lust om de mond' in met het plan, waarna haar moeder de zaak gaat regelen 'als ging ze naar de warong om wat eten te kopen'.⁵⁴

Een laatste binaire oppositie is die tussen schoonheid en lelijkheid. Yps wordt het hele boek door gerepresenteerd als een seksueel uitdagende vrouw, met haar 'fraaie, veerkrachtige vormen en de slangachtige bewegingen harer slanke figuur, met haar koolzwarte ogen en schitterende witte tanden'.⁵⁵ Elders lezen we hoe ze George 'heupwiegend en draaiend met haar mooie buste' tegemoet loopt:

Het hoofd, waaraan zoveel zorg en inlandse toiletartikelen waren besteed, terzijde, met zacht tikken harer vergulde hakjes op de mat en het geschuifel harer mooie Solose sarong; de korte, sluitende *kabaja* één borduursel, 'n helderrode bloedkoralen ketting om de hals en flonkerende diamanten in de oren; 'n veelkleurig oosters beeldje; 'n levend geworden oleografie!⁵⁶

De spullen heeft ze uiteraard van George gekregen. Ze is zo knap dat Lena, als ze Yps op straat ziet zonder te weten wie het is, haar een 'mooie nonna'

noemt.⁵⁷ De erotiserende wijze waarop Yps wordt beschreven, doet denken aan de wijze waarop dat in *Uit de suiker in de tabak* ook gebeurt. Geen wonder, zo is opnieuw de suggestie, dat brave Nederlandse mannen als George zich niet kunnen bedwingen om naar hen toe te gaan, zelfs als ze getrouwd zijn. Het verleidelijke 'Oosten' werkt ontrouw in de hand.

Opvallend is dat van Lena in het begin van 'Nummer Elf' wordt opgemerkt dat ze niet zo aantrekkelijk is als Yps: 'Mooi was ze wel niet; ze kon niet halen bij die andere.'⁵⁸ Maar gaandeweg vindt er in Georges hoofd een transformatie plaats. Net zoals de knappe Indo-Europese Betsy in *Goena-goena* aan het einde van de roman lelijk wordt, zo wordt ook de sensuele Yps op den duur (voor George) steeds minder aantrekkelijk. Op het laatst ziet hij haar met heel andere ogen: als een 'smerig vrouwspersoon'. Lena daarentegen wordt in Georges optiek steeds mooier: 'Ze fleurde op en zag er zo gezond en goed uit, als Vermey bij zichzelf moest erkennen, dat hij haar vroeger nooit had gekend.'⁵⁹

Betreffende de representatie van de inheemse bevolking klopt het dus niet wat Termorshuizen beweert, dat Daum door Lena's standpunt weer te geven de negatieve opmerkingen neutraliseert. Het boek draagt juist uit dat de oorspronkelijke bewoners van de kolonie onbetrouwbaar en gevaarlijk zijn. George is zich daarvan bewust; hij weet maar al te goed waartoe Yps en haar moeder in staat zijn. In een gesprek met Jan merkt hij letterlijk op: 'Je weet niet hoe gevaarlijk die lui zijn, en welke middelen ze soms bezigen.'⁶⁰ Lena daarentegen wordt geportretteerd als een naïeve jonge vrouw. Ze is niet alleen onwetend wat betreft het Indische concubinaat (ze is verbijsterd over het feit dat George met een *njai* samenleeft, en wijst hem om die reden af, en ze is geschokt als ze erachter komt dat ook haar neef Jan, die ze hoogacht, er een opna houdt), maar ook wat betreft haar ideeën over de inheemse bevolking. Naar aanleiding van de discussie met Jan merkt de verteller op: 'Zij hield nu eenmaal van de inlandse bevolking, die hij minachtte.'⁶¹ De verteller mag dan in deze passage geen oordeel over haar woorden vellen, uit het boek blijkt wat het gevolg is van Lena's naïviteit: ze moet die met de dood bekopen.

Net als in *Goena-goena* onderstreept Daum in 'Nummer Elf' dat de kolonie een gevaarlijke plaats is, waar men als Europeaan voortdurend op zijn hoede moet zijn voor de inheemse bevolking. In die zin is de *implied author* het eerder eens met radicale standpunt van Jan dan met de naïeve ideeën van Lena.

Aboe Bakar

Tien jaar na *Uit de suiker in de tabak* verscheen *Aboe Bakar* (1894); het werk was voorgepubliceerd tussen 23 mei en 4 december 1893 in het *Bataviaasch Nieuwsblad*.⁶² De roman wordt verteld door een auctoriale

vertelinstantie. Wat dit boek bijzonder maakt, is het feit dat Daum de wederwaardigheden van een inheems hoofdpersonage beschreef en zich daartoe inleefde in de inheemse wereld.

De lezer maakt kennis met de Indo-Europeaan John Silver, een 'onaangenaam mens'. Hij woont samen met de *njai* Peraq (= zilver).⁶³ Ze hebben drie kinderen, twee jongens en een meisje, en een vierde is op komst. John wordt verteerd door haat tegen een Arabier, die hij ervan verdenkt dat die zijn *njai* verleidt. Dat die angst niet ongegrond is, blijkt als het kind geboren wordt en het jongetje een Arabisch uiterlijk heeft: 'Van dat harige apenkind met brede kop en grof beendergestel kon hij toch onmogelijk de vader zijn.'⁶⁴ Het kind wordt Adam genoemd. John haat zijn zoon en bedenkt een geraffineerde wraakoefening: als het jongetje zes, zeven jaar is, stuurt hij het voor een Europese opvoeding naar Batavia. Enkele jaren later zendt hij Adam voor verder onderwijs naar Nederland, onder het voorwendsel dat hij veel van hem verwacht. Al die tijd ziet Adam zijn ouders niet, zodat hij van hen vervreemd raakt.

In Den Haag leidt Adam het leven van een rijkeluiszoon. Hij maakt het meisje Nora Tiele met succes het hof en verlooft zich met haar. Maar dan ontvangt hij een brief dat hij terug naar Indië moet, omdat zijn vader ziek is. Na een lange bootreis komt hij 'thuis', nog net op tijd om zijn vader in leven te zien. Enkele dagen later wordt duidelijk wat zijn vader al die jaren voor zich heeft gehouden: hij heeft Adam niet als zijn zoon erkend. Behalve dat Adam niets erft, verliest hij zijn status als Europeaan en geldt hij voor de wet voortaan als 'inlander'. Iedereen is verbijssterd, maar Adam legt zich bij de situatie neer. De verloving met Nora wordt verbroken. Hij laat zijn oog vallen op een inheemse vrouw, Minah.

In het tweede deel lezen we hoe het hem in zijn nieuwe positie vergaat. Hij vertrekt naar Mekka en keert terug als een *hadji*. Hij laat zich besnijden, bestudeert de Koran, noemt zich Aboe Bakar (metgezel van de profeet Mohammed) en kiest een

▽
Een *hadji* met
kinderen op Java,
circa 1890. Collectie
Universiteitsbibliotheek
Leiden, KITLV 90911.



tweede vrouw, Dailah. Als veehandelaar gaat het hem voor de wind; hij belegt zijn geld in vastgoed. In de loop van het verhaal komt Aboe Bakar steeds meer onder invloed van een *penghoeloe*: een islamitische geestelijke. Deze zet hem ertoe aan om zich terug te trekken uit zijn bedrijf, zijn huizen te verkopen en naar het binnenland te verhuizen om zich aan de islam te wijden. Aboe Bakar merkt niet dat hij bedrogen wordt: de geestelijke heeft het voorzien op zijn geld, dat hij zonder na te denken aan hem overdraagt. Minah maakt intussen gokschulden bij de vrouwen van de geestelijke, die haar tegen haar man opzetten. Uiteindelijk vergiftigt ze Aboe Bakar, hij sterft een pijnlijke dood. Na zijn overlijden blijkt zijn geld verdwenen. Zijn (half)broer Bram tekent protest aan, maar het Nederlandse gouvernement weigert zich te bemoeien met 'vuile inlandse perkaras'.⁶⁵

Gerard Termorshuizen is in zijn proefschrift enthousiast over *Aboe Bakar*, omdat Daum daarin volgens hem een ander perspectief kiest: hier heeft zich het proces voltrokken waarin de koloniale Daum kritischer is geworden en meer inzicht heeft gekregen in de inheemse bevolking. Een voorbeeld daarvan is de uitspraak van Adam, waarin hij de Javanen een 'arm en onderdrukt volk' noemt: 'Ze moeten altijd werken voor anderen; en iedereen spreekt altijd kwaad over hen. Zij worden altijd behandeld als honden, en niemand vraagt ernaar, wat hem het recht geeft hen zoo te behandelen'.⁶⁶ Ook haalt Termorshuizen een tirade aan die Adams moeder houdt, waarin zij tekeergaat tegen *kafirs*, goddeloze Europeanen, die handelen alsof er geen God bestaat en die Allah nog wel eens op hun nummer zal zetten.⁶⁷ Daum heeft, aldus Termorshuizen, deze inheemse vrouw uitgebeeld als een persoonlijkheid en een 'voorbeeld van bewust leven' – zij is een heldin.⁶⁸

Maar in deze redenering worden de opmerkingen van personages ten onrechte gelijkgesteld met de opvatting van de auteur; Termorshuizen gaat voorbij aan het feit dat de vertelinstantie, die in het boek stelselmatig de Europese leefwijze verdedigt, dit soort uitspraken veroordeelt als 'allervreemdste' redeneringen.⁶⁹ Bovendien is *Aboe Bakar* geen reële beschrijving van de werkelijkheid. Sinds de verschijning van *Orientalism* (1978) van Edward Said weten we dat teksten bestaan uit representaties van de werkelijkheid en dat die representaties niet de werkelijkheid zelf maar alleen een visie daarop weergeven. Dat geldt ook voor *Aboe Bakar*: het boek geeft een oriëntalistische representatie van Indië.

Nergens blijkt de koloniale visie van het boek meer dan uit de wijze waarop Adam of Aboe Bakar gerepresenteerd wordt. Volgens Termorshuizen is de roman de 'geschiedenis van een transformatie'.⁷⁰ Maar volgens mij wil Daum juist laten zien dat Adam/Aboe Bakar in het hele boek eenen-dezelfde blijft – namelijk een domme en gedachteloze 'inlander' – en dat er van een verandering geen sprake is.

Adam is het kind van een *njai* en een Arabier; hij bezit dus geen druppel Europees bloed. Dat wordt maar al te duidelijk als hij naar Nederland wordt gestuurd. Zijn Arabische oorsprong heeft hem fysieke kracht, stevige overbeheering en een deftige zelfverzekerdheid gegeven, die respect afdwingen. Maar tegenover die kracht staan de onzindelijkheid, opzichtigheid, luiheid, leeghoofdigheid en onzedelijkheid die geassocieerd worden met oosterlingen. Het boek bevat diverse spiegelscènes die bedoeld zijn om te laten zien wie (of beter: wat) Adam werkelijk is. Als hij in Nederland op kamers woont, wordt beklemtoond hoe vies zijn kamer is: er heerst een ‘alles doortrokken hebbende kroeglucht van sigaren en wijn’. Dat correspondeert met hoe de heilige stad Mekka eruitziet (‘alles nauw, somber, vuil’) en ook met Aboe Bakars huis in Indië. Zelfs zijn moeder is verbijsterd over de vuiligheid.⁷¹

Zowel in Nederland als in Indië is Adam lui, traag en indolent. Hoewel hij het beste Europese onderwijs krijgt dat er is, kan hij niet goed leren: hij is volgens zijn docent ‘fysiek zo sterk als hij intellectueel zwak is’. Het liefste richt hij zich op eenvoudige en niet-geestelijke zaken: kroegbezoek, alcohol drinken, sigaren roken en het kopen van dure spullen. Lust om te werken heeft hij niet, afspraken komt hij nooit na, van intellectuele gesprekken houdt hij niet. Zijn leeghoofdigheid komt ook in Indië tot uiting. Als blijkt dat hij onterfd is door zijn vader, doet hij niets. De verteller constateert: ‘Geen ogenblik kwam bij hem de gedachte op van strijd tegen die omstandigheden en van overwinning aan het einde.’ Zelfs Adams oudere halfbroer Bram, die toch ook voor driekwart inheems is, verbaast zich over Adams apathische houding: ‘De jongen begrijpt het niet, dacht hij, hij ziet niet eens in, hoe ernstig het is.’⁷² Dat inzicht heeft Bram vermoedelijk te danken aan zijn geringe hoeveelheid Europees bloed.

Ook later in het boek komt tot uiting dat Adam niet tot grootse dingen in staat is: hij wordt veehandelaar (‘niet zulk een moeilijke handel als van de Europeanen en de Chinezen’). Toch loopt hij rond in een deftig gewaad en met een witte tulband, als een statige heer, net als de *penghloe*, zodat zij, aldus de verteller, ‘hogere wezens schenen, dan de weinige Europeanen in hun witte jasjes’. Maar in feite is het slechts een variant op het kleurrijke pakje dat zijn moeder hem aantrok toen hij als kind naar Batavia werd gestuurd. Voor Europeanen zag hij er daardoor uit als een ‘grote kermisaap’. Steeds weer blijkt dat Adam een ‘mindere’ is, die niet in staat is om situaties en mensen te doorzien.⁷³

In geestelijke zaken mag hij dan geen wonderkind zijn, als het om genietingen gaat, is Adam bepaald niet traag van begrip. Hij is, in tegenstelling tot Nederlandse kinderen, vroegrijp, wat zich manifesteert in een overdadige baardgroei. Dat heeft hij te danken aan zijn harige vader, die als een bronstige Arabier wordt afgeschilderd. Zoals die Adams moeder verleidde, zo verleidt Adam de meisjes in Den Haag. Hij loert naar ze

vanachter het raam van zijn kamer en probeert een afspraakje te maken met de deugdzame Nora – met duidelijke bijbedoelingen. Dankzij Nora's ouders wordt dit voorkomen.

Ook in de kolonie laat Adam zich leiden door zijn lusten. Nora is hij kort na aankomst vergeten; hij laat al snel zijn oog vallen op de inheemse Minah, met wie hij zich 'perfect' amuseert. Als hij genoeg van haar heeft, neemt hij er met een beroep op de Koran een tweede vrouw bij. Zij oefent een ongelooflijke aantrekkingskracht op hem uit; hij kan haar niet weerstaan, hoe zeer hij zijn best ook doet.

Een andere eigenschap van Adam/Aboe Bakar is zijn leugenachtigheid. In Nederland bedriegt hij Nora's vader door hem te doen geloven dat zijn vader schatrijk is en hij een fortuin zal erven. Ook als Aboe Bakar is hij onbetrouwbaar. Als hij op bedevaart naar Mekka gaat, valt die reis hem tegen, en de heilige stad vindt hij een ellendig oord. Maar voor de bühne presenteert hij zich als een vrome moslim. Terug in Indië vertelt hij in de *kampung* over alle 'heerlijkheid' die hij in Mekka ervaren heeft. De verteller oordeelt dan: 'Hij loog, dat het een aard had, zonder zelf te snappen, dat hij zo loog.'⁷⁴

Adam is niet alleen leugenachtig, maar ook laf. Hij durft Nora niet te schrijven dat hij tot 'inlander' is gedegradeerd; hij laat gewoon niets meer van zich horen. Als hij als Aboe Bakar per schip reist, koopt hij stiekem een tweedeklasbiljet. Als het veilig is, voegt hij zich bij de 'inlandse dekpassagiers, gedachtig aan de koraänische belofte, dat de nederigen het eeuwige leven beërven', maar als er Europese militairen op het dek zijn die zich ruw gedragen, gebruikt hij zijn kaartje om zich aan hen te onttrekken.⁷⁵

De grootste fout die Adam – volgens de eurocentrische verteller – maakt, is dat hij zich tot de islam bekeert. Dat hangt samen met het feit dat hij niet zelfstandig kan denken en daardoor makkelijk te manipuleren is. De verteller spreekt van zijn 'goedige, meegaande natuur, zijn trage geest', die ervoor zorgen dat hij als het ware 'gehypnotiseerd' wordt door de islam. Elders heet het dat hij 'zo vlug niet van geest' en niet 'slim genoeg' is en daardoor licht beïnvloedbaar. Het is in feite niet anders dan toen hij in Nederland verleid werd door de Europese manier van leven. Zoals die levensstijl uiteindelijk slechts een oppervlakkig 'vernis' bleek, zo is zijn vroomheid dat ook: deze is slechts een façade.

De verteller van de roman doet zijn best om te laten zien dat het geloof van de vrome Aboe Bakar niets voorstelt. Tijdens de Koranlezing kan Adam zijn ogen nauwelijks openhouden. Hoewel alcohol verboden is, kan hij de cognac niet laten staan. Er wordt zelfs gesuggereerd dat hij alleen maar moslim is geworden vanwege het vooruitzicht van de vele 'maagden met grote zwarte ogen en met zwellende boezem' in het hiernamaals.⁷⁶ De reden dat hij een tweede vrouw kiest, heeft evenmin iets te

maken met de islam; hij vindt Minah simpelweg niet meer aantrekkelijk. De islam is, kortom, een hypocriet geloof, aldus de verteller. Zelfs Bram, Adams halfbroer, waarschuwt hem zich niet te laten meeslepen door dat 'armzalig vee'.⁷⁷ Doordat Aboe Bakar niet in staat is om na te denken, is hij een naïeve jongen op wie de *penghoeloe* eenvoudig zijn gevaarlijke radicaal-islamitische, antiwesterse ideeën kan overdragen.

De verteller representeert de islam als een gevaar voor het kolonialisme. Inheemsen, zoals Adam, vormen in principe geen bedreiging voor de Nederlanders; zij horen tot de hersenloze, goedgelovige massa. Maar op het moment dat zij door kwaadwillenden gevaarlijke standpunten opgedrongen krijgen, vormen zij een gevaar, zoals ook al in *Uit de suiker in de tabak* en in *Goena-goena* naar voren kwam. De islam wordt in *Aboe Bakar* als een besmettelijke ziekte voorgesteld, als een virus. Niet voor niets wordt Adam na zijn bekering en besnijdenis ernstig ziek: hij leidt aan 'wondkoortsen', verliest gewicht, wordt knokig, en schijnt 'in uiterlijk niet de helft van wat hij geweest was'. Bovendien wordt hij, die altijd kalm en vredelievend was, agressief. Hij gebruikt, 'levend naar de koran', geweld tegen zijn *njai*.

De verspreider van het virus, de *penghoeloe*, is een geslepen en onbetrouwbare figuur. Hij heeft geniepige 'kleine oogjes', 'ruige' wenkbrauwen, een gerimpeld gezicht, een haviksneus en een tandeloze mond, waardoor hij iets 'diabolieks' uitstraalt. Het huis waarin hij woont, is smeriger dan een westerling voor mogelijk kan houden; zijn vrouwen zijn armzalig, onzedelijk en achterbaks. Hij is de tegenpool van het ideaal van de Europese kolonisator: hij verbiedt Aboe Bakar handel te drijven, stimuleert hem om afstand te doen van zijn bezittingen en alle comfort en verbiedt hem zijn vrouw lief te hebben. Bovendien houdt hij er aartsreactionaire ideeën op na. Hij is een tegenstander van de trein en de telegraaf. De reden daarvan is, aldus de verteller, dat de techniek ervoor zorgt dat de 'onderdanigheid' van de 'inlander' afneemt, waardoor ze minder vatbaar zijn voor radicale islamitische ideeën.⁷⁸

De *penghoeloe* is een oplichter. Hij doet zich vroom voor, maar intussen is hij bezig om de goedgelovige Aboe Bakar op te lichten. Terwijl in de Koran staat dat gokken zondig is, moedigt hij zijn vrouwen aan te dobbelen om ervoor te zorgen dat Minah schulden maakt. Ze stimuleren haar bovendien om een relatie met een andere man te beginnen. De boodschap is duidelijk: de islam is geen oprechte godsdienst, maar een gevaarlijke schijnreligie. De beoefenaars ervan zijn geen mensen maar beesten, die elkaar als zodanig behandelen. Aboe Bakars naïviteit wordt hem fataal: hij wordt vermoord door zijn eigen vrouw Minah. Zij ligt daar overigens niet wakker van: verblind door de ideologie van de *penghoeloe* en als gevolg van haar beperkte geweten voelt ze geen wroeging over haar daad.

Besluit

In dit hoofdstuk heb ik vier, over een tijdspanne van tien jaar verschenen, Indische romans van P.A. Daum geanalyseerd vanuit een kritisch, postkoloniaal perspectief, waarbij ik heb gelet op de representatie van de inheemse bevolking. Daums werken werden geschreven in een koloniale context en vanuit een eurocentrische visie, bedoeld voor een (Indo-)Europees publiek. Juist doordat Daums feuilletons zo populair waren, waren ze invloedrijk: ze boden niet alleen een reflectie en representatie van de koloniale werkelijkheid in Indië, maar hebben die ook mede vormgegeven.⁷⁹

In *Uit de suiker in de tabak*, *Goena-goena*, *Nummer Elf* en *Aboe Bakar* wordt de inheemse bevolking op systematische wijze als inferieur aan de Europeanen voorgesteld. Al komen Europeanen in de boeken van Daum regelmatig noodgedwongen met inheemsen in contact, van enig begrip of oprechte belangstelling voor de persoonlijkheid, cultuur of wederwaardigheden van de inheemsen is bijna nergens sprake. De kloof tussen 'wij' en 'zij' wordt in de loop der tijd eerder groter dan kleiner. Er is bij Daum, in tegenstelling tot wat Termorshuizen stelt, geen ontwikkeling waarneembaar in de richting van meer begrip voor de inheemse bevolking. Integendeel, Daum lijkt eerder stelliger te worden in zijn negatieve opvattingen over inheemsen. Waar ze in *Uit de suiker in de tabak* nog grotendeels op de achtergrond blijven, beklemtoont Daum in *Goena-goena*, *Nummer Elf* en *Aboe Bakar* het gevaar dat zij voor de Europeanen vormen. In het eerste boek wordt de zwarte magie als inheems wapen gepresenteerd. 'West' kan daarmee in 'Oost' worden veranderd. Met name Indo-Europeanen moeten oppassen dat ze niet toegeven aan hun 'exotische' bloed, zoals Betsy, die uiteindelijk met inkt letterlijk zwart wordt gemaakt. Maar ook Europeanen moeten er zorg voor dragen dat ze niet te veel 'verindischen'. In *Nummer Elf* laat Daum zien dat oosterlingen onbetrouwbaar en potentieel moordlustig zijn. Wie in de kolonie te naïef in het leven staat, zoals Lena, is een gemakkelijke prooi.

Aboe Bakar schetst een typisch oriëntalistisch beeld van de oosterling. Hoewel Daum beïnvloed werd door Zola en een objectieve verteltrant nastreefde, is zijn verteller niet neutraal: hij verdedigt het 'Westen'. Er is geen sprake van dat de 'inlander' positieve eigenschappen krijgt toebedeeld. Als de verteller iets helder over het voetlicht brengt, is het dat hij, naast vuil, onzindelijk en onzedelijk, niet in staat is zijn verstand te gebruiken – want dat bezit hij niet. Een land dat bevolkt wordt door een hersenloze massa, die open staat voor gevaarlijke ideologieën, vraagt erom te worden gekoloniseerd, zo luidt de impliciete moraal. Daums werk stond daarmee in dienst van het Nederlandse imperialisme.⁸⁰

Dankzij de postkoloniale benadering komen zaken aan het licht en kan men analyses maken die bij een ander perspectief over het hoofd worden gezien. Het is daarom opvallend dat ik onlangs in Rob Nieuwenhuys,

de *godfather* van de Nederlands-Indische letterenstudie, een onverwachte medestander vond in mijn standpunt over Daum. In een tot dusver ongepubliceerde brief maakte hij bezwaar tegen het idee van de 'breuk' die Termorshuizen in Daums oeuvre ten aanzien van de inheemse bevolking meende te zien. Daar was volgens hem geen sprake van: 'Vanuit zijn literaire opvatting wilde hij (Daum) met zijn romans de hele "comédie humaine" van de Indische samenleving bestrijken, maar hij blijft tegenover de Inlander of half-inlander als Aboe Bakar een rasechte koloniaal.'⁸¹ Dat had Nieuwenhuys goed gezien.